

Několik poznámek o potenciálu jazyka

Jasňa Pacovská

Technická univerzita v Liberci, Fakulta pedagogická, Katedra českého jazyka a literatury

Již řadu let se zabývám kognitivně orientovanou didaktikou češtiny (srov. např. Pacovská, 2012, 2017; Pacovská et al., 2021). Je tedy nasnadě, že pořádání oborovědidaktické konference, která slibuje zaměření na význam jazyka ve vzdělávání, mě mimořádně potěšilo. Moje očekávání bylo ještě umocněno úvodními slovy pozvánky: „Jazyk patří mezi základní kulturní nástroje. Je prostředkem svět tvorby...“ Jde o myšlenky, které vnímám jako potvrzení relevance kognitivního přístupu k jazyku, neboť obsah těchto slov souzní se směřováním kognitivní a kulturní lingvistiky (KKL). Ta představuje přístup, jenž se neuzavírá ve vědeckých teoriích, ale je založen na prožívání a pozorování jazyka. Vyzývá k péči o kultivované dorozumívání provázané se schopností naslouchat a podněcuje k přemýšlení a vlastní tvořivosti. Následujícím krátkým textem připomenu několik myšlenek KKL a přiblížím vzácný jazykový potenciál.

Podle KKL je jazyk nejen nástrojem společenské komunikace, ale také kulturní reprezentací světa a člověka, vypovídá o jeho představách, hodnotách, emocích a tradicích, má tedy *kognitivní funkci* (srov. např. Bartmiński, 2016). Různé funkce jazyka lze porovnat následujícím příkladem. K výpovědi *Pozor, černá kočka!* můžeme přistoupit vícero způsoby. Strukturální lingvista se zaměří hlavně na syntaktické vztahy, *kočka* je pro něj podmětem, který je rozvit atributem *černá*; představitel komunikačně pragmatického přístupu chápe výpověď hlavně jako varování, zatímco u představitel KKL výpověď evokuje zažitou pověru, že černá kočka nosí smůlu. Můžeme říci, že tento kognitivistický pohled nám otevírá cestu k našim národním tradicím a zvykům.

Zásadní kognitivistickou tezí je *provázanost jazyka s myšlením*. Doklady toho nacházíme v běžné komunikaci, např. říkáme, že *meleme páté přes deváté*, že *jen tak bezmyšlenkovitě plácáme*, případně že *rychleji mluvíme, než myslíme*. Z jazyka se dovídáme o našich konceptualizačních procesech.

Kognitivisté také přicházejí s novým pohledem na metafory (Lakoff & Johnson, 2002). V tradičním přístupu, na němž se zakládá školní výuka, je metafora spjata hlavně s uměleckým stylem, je tedy jevem čistě jazykovým. Kognitivisté však ukazují, že samo naše *myšlení je metaforické*. Metafory jsou

součástí naší komunikace, metaforicky se vyjadřujeme, aniž si to uvědomujeme. Třeba metafora ČAS JSOU PENÍZE, která je ve společnosti, v níž mají ekonomické vztahy významnou roli, velmi frekventovaná. Můžeme ji doložit řadou metaforických vyjádření: *ztratil tím celý rok, musím vyšetřit aspoň pár dní, věnujte mi trochu svého času, můj čas je drahý, nemohu plýtvat časem* aj. Uvedená metafora času patří do kategorie tzv. *strukturních metafor*. Zmíníme ještě alespoň několik příkladů, které spadají pod tzv. *orientační metafory*. Ty jsou založené na prostorových vztazích, vycházejí z naší fyzické a kulturní zkušenosti a jejich základem je vzpřímená poloha lidského těla. Metaforická vyjádření ilustrují, že co je nahoře, většinou vnímáme pozitivně, co je dole, spojujeme s negativními rysy, např.: *je na vrcholu sil, stoupl v mých očích, skákal radostí* vs. *je na dně, klesl v mých očích, upadl do deprese* aj.

Orientační metafory souvisejí ještě s tezí založenou na zjištění, že jazyk je *tělesně ukotvený*. Tuto myšlenku například dokládají spojení: *vypláznutý jazyk, ohňové jazyky, slovanské jazyky*. Ostatně i téma význam jazyka v oborových didaktikách poukazuje na souvislost jazyka, kterým se dorozumíváme, s jazykem jako tělesným orgánem, který máme v ústech. S obraznými vyjádřeními motivovanými různými částmi lidského těla se setkáváme často, např.: *hlava dřevá, s vykulenýma očima, nervy v kýblu, podaná ruka, jedno velké ucho, zlaté srdce, slepé střevo, paví oko* aj. Těmto obrazným tělesně motivovaným vyjádřením říkáme somatické frazémy.

Pro kognitivní funkci jazyka je kromě výše uvedeného podstatná koncepce *jazykového obrazu světa*. Ta zdůrazňuje, že prostřednictvím mateřského jazyka poznáváme/interpretujeme svět. Ukazuje, že náš mateřský jazyk a společenství, v němž žijeme, ovlivňuje naše myšlení. Příkladů, jimiž můžeme doložit tuto koncepci, nalezneme také dost. Ve škole můžeme odkazovat na návštěvy cizích zemí a na komunikaci s místními obyvateli, která je založená na specifických reáliích; řadu ukázek najdeme v literatuře. S oblibou se studujícími ve výuce čteme úryvky ze severské literatury, která přibližuje život v Grónsku. V textu je upozorňuji na pojmy, které jsou dané velmi specifickými podmínkami života v krajině, jež je utvářena převážně sněhem a ledem. Tyto podmínky přinesly do grónštiny pojmy, pro něž v češtině nemáme obdobu.

V severním Grónsku se vzdálenosti měří v **sinik**, ve „spáncích“, v počtu přenocování, které cesta trvá. Není to žádná určitá vzdálenost, protože počet sinik se podle počasí a roční doby může měnit. Není to ani časový pojem. Za stahující bouře jsme s mámou jely na jeden záťah z Force Bay do lity, což by bývalo bylo na dvě přenocování.

Sinik není vzdálenost, není to počet dnů ani hodin. Je to prostorový a časový fenomén, pojem v prostoročase, který označuje spojení prostoru a pohybu a času, jež je pro Eskymáky samozřejmé, ale v žádné běžné evropské řeči je nelze vyjádřit.

Evropská vzdálenost, pařížský normovaný metr, je něco jiného. To je pojem pro přetvořitele, pro ty, jejichž první a nejdůležitější pohled na svět je ten, že je třeba jej předělat. Je to pojem pro inženýry, vojenské strategy, proroky. A kresliče map. Jako jsem já. (Peter Høeg: *Cit slečny Smilly pro sních*)

Pro komplexní představení koncepce jazykového obrazu světa by bylo třeba zmínit ještě některé další souvztažné pojmy. Určitě mezi ně patří *konotace*, které kladou do popředí ty složky slovního významu, jež jsou spjaty s našimi osobními zkušenostmi, odrážejí naše hodnocení a emoce. Touto optikou *noc* není jen doba od setmění do rozednění, ale je *černá, ošklivá, tajemná* apod., srov.: *černý jako noc, ošklivý jako noc, tajemná noc*.

Na základě konotací vznikají *jazykové stereotypy*. Ty se opírají o vlastnosti, které nejsou objektivní, ale tradičně se představitelům pojmu připisují. Princip stereotypového vnímání světa se často objevuje v médiích, kde může vést k formování nebezpečných předsudků. Odhalování stereotypů však přispívá ke kontinuitě kulturního dědictví. Na stereotypech jsou založeny folklorní texty, ale i anekdoty, na nichž s oblibou ukazují podstatu stereotypového přístupu ke světu studujícím a žákům a žákyním.

Snad jsem krátkým kognitivistickým exkurzem doložila, že KKL vede k *odhalování světa za slovy*. Jde o proces, který se nezakládá na informacích šířených prostřednictvím sociálních sítí a který se nespokojí s odpověďmi umělé inteligence. Zde sdílení nepředstavuje lajky na instagramu, ale je to autentická tvůrčí cesta, a hlavně radost z blízkosti komunikačního partnera. Pedagog může tyto dnes dost vzácné okamžiky radosti vyprovokovat například četbou vhodně zvolených textů stimulujících přemýšlení, ke společným úvahám o mezilidských vztazích, o porozumění a třeba i o roli fantazie a intuice. Pak by mohly být obavy z negativního působení sociálních sítí a umělé inteligence liché.

Literatura

- Bartmiński, J. (2016). *Jazyk v kontextu kultury. Dvanáct statí z lublinské kognitivní etnolingvistiky*. Karolinum.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2002). *Metafory, kterými žijeme*. Host.

- Pacovská, J. (2012). *K hlubinám študákovy duše: Didaktika mateřského jazyka v transdisciplinárním kontextu*. Karolinum.
- Pacovská, J. (2017). Kognitivní přístup ke slovnímu významu a jeho použití při porozumění textu. *O dětství, jazyku, literatuře*, 5(2), 10–20.
- Pacovská, J., Nebeská, I., Röhrich, A., & Vaňková, I. (2021). *Škola jako místo radosti z přemýšlení o jazyce. Pedagogický pohled na kognitivní a kulturní aspekty jazyka*. Akropolis.